

B. 13. sz.
ly.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, MINT REGÉNYÍRÓ.

Eötvösről két becses tanulmányunk van: a Csengeryé és Gyulai emlékbeszéde. Dolgozatomat ezekkel szemben csak az mentheti, hogy más a kiinduló pontja. Nem az életrajzot veti alapul, mint az első s nem állítja annyira az egyént előtérbe, mint a második. Inkább a részletekben marad s ezeket elemzi, majd az æsthetika, majd a psychologia segélyével. Csak későn bukkannak elő a részletek mögül az egyén vonásai. Találók akkor lesznek, ha beillenek azon kép körrajzába, melyet Eötvösről kiváló szellemek biztos kézzel már megrajzoltak. Különben, nem örökös problémák-e a jeles emberek? Megfigyelésük mindig új gyönyörrel, új tanulsággal jár.

I.

A „Karthausi”. A Karthausi-hangulat. A költemény hőse; annak akarat-hiánya. Az író sentimentalismusa. — Az érzelem mint jellemrajzoló, mint stylist. — Az érzelmi pathos hatása a regény alakjaira. — A mű és alapgondolata. A könyv érzélgős, s nem a pessimismus kifolyása. A „Karthausi” s „Manfred”. Tiszta megoldás. A „Karthausi” s a „XIX. század uralkodó eszméi”.

Mielőtt azonban föladatam megoldásához fognék, a *Karthausi*val külön akarok végezni. Ez egy esetben inkább a művet tekintem, mint íróját. Sőt e pillanatban a könyvnek irodalomtörténeti nagy fontossága sem érdekel, csak az, hogy még ma is a legolvasottabb Eötvös művei között. E körülmény mentse ki, hogy friss olvasmányunk veszzük kezünkbe, s negyven év előtti irodalmi hatását feledve, közvetlen benyomásunk szerint ítélünk róla.

Legyen szabad egy kitéréssel kezdenem, hogy legalább általános körvonalakban rajzolhassam a lélek táját, hol ama keserűség terem, mely a «Karthausi-hangulat» egyik főeleme.

Kétszer tanuljuk ösmerni az életet. Először midőn felismerjük, azután midőn megismerjük; először a képzelem iskolájában, azután a férfias elme világánál. Mint ifjak, midőn az iskola küszöbét átléptük, néhány esetben kezdeményezés után, különösen ha az emberiség érdekei érintenek s a genius megnyiladozását érezzük magunkban, megrögzött dogmatikusok módjára mindjárt ahhoz fogunk, a mit Prometheus sem tudott végbe vinni: világ alkotásához a magunk képmására.

Érzelmünk a képzelmi világ cselekvő személyeivé, gondolataink világtörvényekké válnak, jómagunk e ködhálós ország egyik első, elismert polgára lesz. A dolgok e képzelmi rendjének egyik bélyegző sajátága, hogy nincs benne ellenállás; a sötét anyag, az ördög hatalma benne nem létezik. A szép, az erény, a fönséges cselekvés csak amúgy — terem, mint gyümölcs a fán. E világ a hét éves fiú Eldorádója magasabb fokon; nemes vágyak himes pillangója röpked benne, hír virágja nő, szerelem bokra nyílik.

Ime a fiatal «ideál», mint mesekirály, mint világalkotó.

Nem csoda, ha vele szemben a valóság rideg, ellenséges, eszmehagyott. Az első komolyabb lépésnél, melyet a képzelem mezejéről a valóság rögre teszünk, ideálunk és az élet között űr keletkezik, borzasztóbb mint minőt Pascal látott megtérése küszöbén. Minél fényesebb görög tüzet gyújtott «oda benn» a képzelet, annál sötétebb a külső világ.

A kettő közt nincs átmenet; mélyebb kedélynél az első pillanatban a békülés, megnyugvás reménye sem dereng. A lélek lázassá lesz, elkerülhetetlenül, mint túlfeszült idegekkel a test, beteg. Ekkor a pessimismus köpenyébe burkolódzunk a gyermeki Caesar-palást helyett; Hamlettel kelünk, nyugszunk és örökös a napfogyatkozás. Most kezdjük meg — Kant egy szép kifejezése szerint — az önismeret pokoljárását, melyből minden igaz megismerés kiindul.

Lassankint megtanuljuk, hogy első világunk még csak gyerekes dogmatismuson, éretlen föltevésen, esetben induction, elpalástolt önösségen nyugodott. Megérdemelte sorsát; szétpattant. Azonkívül gyermekes merészség hibájában is leledzett: eszméje tagadta az anyagot; azt nem áthatni, hanem meg-

semmisíteni akarta: minden «kezdő» idealismus közös bélyege.

A *Karthausi* még a «világbomlás» tragikumán alapszik; hőse inkább a phantasia betege, mint a tapasztalásé. A világban csalódó érzelmesség képviselője; ellenmondásokban gazdag, jellemnélküli alak. Kis értékű törtézet, melynél a számláló — az író érzelmei — hasonlíthatatlanul értékesebb, mint a nevező, az alak jelleme. S az író érzelmei? Kétségtelenül költői lélekből, mély, philosophiai kedélyből fakadnak; csak hogy az író még a «Sturm und Drang» korszakát éli; az öreg társadalommal nagyon fiatal ember áll szemben, kiben a költő még fiatalabb, a philosophus pedig legfiatalabb.

Jellemző e tekintetben, hogy a regény hőse nem is bír az igazi tapasztalásra organummal. Gusztáv tulajdonkép nem is a társadalom bajain, az élet viszontagságain törik meg, hanem egyénisége egy belső hiányán. Bár mennyiszor méri is ki a lélek körét, bár hogyan kutatja is ki az emberi kedély zege-zugát, nem veszi észre, hogy csonka lelke van. Organismusából hiányzik a leglényegesebb alkotó rész, a legesodálatosabb, a megváltó erő. Gusztáv örökké csak szenvedni tud és soha sem tud — akarni. S ha valóban az akarat a jellem alapja, az ember gyökere, Gusztáv növény gyökér nélkül, ideg hús nélkül — lehetetlen érzelő. Innen érthető, hogy csak vágyai vannak s nincsenek törekvései; élete nem fejlődik, de hamvad. Gusztáv beteg volt, mielőtt még a társadalom betegé tette volna.

E körülmény jellemző a műre és írójára is. A *Karthausi*-ban főleg a költői ember sentimentalitás hajlamai nyilvánulnak. Innen van, hogy az egyén, a világ sorsa e műben egészen és kizáróan az — érzélem problémája lesz. Érzelemmé olvad benne a történet, a tudomány, az erkölcs; érzelemmé sűrűsödik benne minden gondolat. Krónikus szívbeteg szenved a könyv; az író pedig ép általa menekszik e bajtól. Az akarat önössége és ereje, a célra feszülő törekvés, mely nagy bűnököt s nagy sikereket, a szerencse csodálatos változásait teremti, a *Karthausi* világában nem létezik. Kizáróan az érzélem önössége a hős baja, a könyv talánya; ez pedig passiv állapottal, édes-keserű hangulattal jár, melyben szenvedővé lesz minden, az erény, a bűn, az élet s végre az olvasó, midőn az ötszáz lapnyi valloásokon áthatolt.

Innen a könyv egyhangúsága a jellemzés modorában ép úgy, mint stylusában. Az érzelem gyöngye alakító és soha sem művész. A rövidítéseket nem szereti s a jellemek körvonalait sem tudja biztosan megrajzolni. Rosszúl is ítél; ha reá bízuk az utolsó szót, néhány fokkal erre vagy arra — eltér az igazságtól. Azután a színek iránt is vak; csak pirosan vagy feketén lát; a legtöbb ember jelleme pedig csodálatosan mérsékelt színvegyületben mutatkozik. S mivel az érzelmek inkább intensive gazdagok, mint kiterjedésben változatosak, az alakok gyakran az unalomig hasonlóak lesznek, mint akár angol útzajok spleenje. A *Karthausi* alakjai is ködös típusok s nem egyének. Csont nélkül születtek; mintegy csalva csalódók, bűnös erényesek, erényes bűnösök. Oly dolgokon, hol jellemek megtörnek, fönn sem akadnak és sopánkodnak ott, hol gyermek eligazodhatik. Az emberi «puhányok» fájához tartoznak. — Mert nincsenek határozott körvonalaik, egyike a másikba gyűrűdzik. Gusztáv átnyúlik Armandba, Armand Arthurba, Arthur újra Gusztávba. Egy a készletök, egy a vérök, egy az erejük. Mint a tengeri medusáknál tapasztalható, ugyanazon egy szervezetnek egymáshoz kapcsolt, egymással növekvő s mégis különálló részei.

A milyen rossz rajzoló az érzelem, olyan rossz elbeszélő is. Folytonos rezgése végre monotonná válik, mint akár a litániát lemorzsoló álmos pap hangja. Érzelmes ársdozás, halk sírás, hangos zokogás — ez beszéde minden változata.

A bánatos érzélgésnek az is nagy hibája, hogy semmit sem hagy meg természetes helyén; annyira nem tud objectiv lenni, hogy mindent magába, könnyekké olvaszt. Ha az ember a «*Karthausi-hangulat*»-ban ábécze-könyvet vesz kezébe, az többé nem az ábécze tudománya, hanem a bánatos sors, a Sybilla könyve lesz. A betűzni való szók, mint: csillag, éj, hajnal, lepke stb. titkos rovásokká válnak, melyekből az érzelmek lapozgató azonnal philosophiát olvas. Az örökké panaszos megfordított kiadása az Úr ama száraz szolgálainak, kiknek minden szava csak «Jehova, Jehova». Ha az ily ember kavicsba botlik, azonnal eszébe jut ama nagy szirt, melyen a mindenség hajótörést szenvedhet, midőn pedig szirtekhez ér, könnyen meg-eshetik, hogy meg sem látja. A folytonos önkényes hasonlítás, méregetés, le- és fölhangoltság szükségképen a mérték hiányára vezet.

E veszély annál nagyobb, minél inkább segíti terjengését

eleven képzelem játéka. Ilyenkor kicsiny-nagynál egyaránt csak úgy dől a sok hasonlat s körmondatokba fogódzik, mintha az egész világ a «valamint» és a «ha» kerekain forogna. A képzelem kovászán így dagad az érzellemmel a stylus is, míg végre elfogy érzéki ereje s virágos halottá lesz. *) Utóbb, a körmondatok hálójában még az olvasó is elveszti lassankint szabadságát s elméje a sok virágillattól mintegy megszibbad. Hogy is lehetne másként? Majdnem minden lapon ismételtlen előfordul mint nagy körmondatok alanya a «szív» szó, fölékítve bús virággal, mint a régiek áldozati állata.

De nemcsak a stylus körmondatos külformája, a rokon hasonlatok, az érzelem folytonos feszülése hoz a könyvbe egyhangúságot: a gondolat monotóniája is bánt még. Mert bármily tág legyen a gondolat köre, a szempont, melyből az érzelmi ember a világot tekinti, mégis nagyon korlátolt. A boldogság, boldogtalanság, a múlandóság, az öröm, a bánat — ime az érzelem gondolati kathegoriái. A világ semmi tárgyának nem marad meg előtte önállósága, nyugodt plastikája; a vallás, tudomány, művészet, az állam, a társadalom, a természet áldozatul esik eudemonismusának; addig lágyulnak az érzelemben, míg a főnebbi kathegoriák valamelyikébe be nem illenek. Újra bebizonyúl, hogy az érzelem hangja, ha a lyrai költészetén kívül stylus méltóságára emeljük, az élet tárgyaival szemben gyakran hamis hang. A gyöngye egyén az érzelem vitorláin a pompás világ fölé emelkedik, rámondja, hogy únott rom és saját nyögését szebbnek, mélyebb értelműnek hiszi, mint annak óriás harcokból keletkező harmoniáját. Ez hosszú regényen át tűrhetetlen; még akkor is tűrhetetlen, ha a munka irányzata az utolsó könyvben épen e szempont ellen fordul. Mert az ethikai igazság ugyan helyre áll, de a puffadt egyén elkerüli aesthetikai büntetését: a satírárt.

Már említettük, hogy az érzelmi stylusban az elbeszélés mindig a rövidebbet húzza. Egyes szakaszai mintegy szigetees-

*) A természetből vett, lépten nyomon ismétlődő, általános hasonlóságon alapuló képek a *Karthausi* stylusának minden melegsége, emelkedettsége daczára, némi conventionalis színt adnak. Eötvös néhol saját stylusának lesz maniristája. Az olyan mondatok, hol mintegy tetten kapjuk a gondolatot, a mint valami érzéki képből kifejlődik, nagyon ritkák. Ilyen például: «Az ember láthatja az alávalóságot, melylyel a sokaság minden új jövevényre, ki közöttük föltűnik, elébb követ emel s ha látja, hogy az nálánál erősebb, tiszteletnek magyarázza a maga lehajlását».

kéket képeznek a reflexió árjában; folyton hullámokat kell szelnünk, s alig hogy talpalatnyi földet érünk, hupp! újra a tengerben vagyunk. Gyakran a szárazföldet is elborítják a hullámok s ott hányódnak közöttük elmosott darabjai. S mintha az alakok is ködben úsznának. Az érzelmi pathos Gusztávot egészen felhőkbe takarja, szemét homálylyal fűdi; úgy hogy az se helyzetét, se a vele érintkezőket nem tudja helyesen fölismerni. Milyen félszeg a viszonya Júliával! Soha ily szerelmet, soha ily szerelmest! Csupa érzélgésből ideje sincs rá, hogy viszonyuk természete felől tájékozódhassék. Először az avignoni templomban látja Júliát egy idegen férfiúval tété-tété-ben. De ő hallgat e felől, s már szerelemtől árad. Később a véletlen szerencséje következtében megtudja, hogy Júlia Páris egy elhagyott negyedében újra találkozott titokban az avignoni idegennel. Midőn azonban Júlia szemébe néz, feled minden gyanút s szerelemtől árad. Később azt is észre veszi, hogy Júlia titokban levelez. Beáll levélhordónak és újra csak szerelemtől árad. S ne érdemelné meg Gusztáv, hogy csalódjék? Csakhogy maga-magával, nem pedig a világgal, a sorssal kellene megokolnia csalódását.

Végre beüt a válság: Gusztáv orrát menthetetlenül a valóságba üti. Megtudja, hogy Júlia mást imádott, s megtudja épen akkor, midőn a nő Dufey-vel együtt szökni akar. S mit tesz Gusztáv? Gusztáv egy modern Des Grieux, ki Manonját nem hagyhatja. Semmi férfias büszkeség nem ébred a nyálkás emberben, a harag megváltó erejét nem ösmeri; marad mi volt, érzékeny báb. Megbocsátjuk, hogy sír. De azután ajkához szorítja Júlia remegő ujjait, midőn az «meghatva» kezét nyújtja; tekintetét a nő szemei sötét mélyébe meríti, annak könnyein ellágyul, s az esemény, a nagy csapás egész facit-ja gyanánt azt érezi, hogy a fájdalomnak is vannak keserűen édes gyönyörei. Gusztáv javíthatatlan ember, mindig ilyen mellék-ízék után indul. Hogy e keserű édesség — a hős tette képtelensége mellett — hova tovább morális eczetté válik, nem csodálható.

És később, midőn eszményét, mint egy herczeg fizetett kedvesét találja meg! A hogy egymást meglátják, azonnal kezdődik az érzelmi symphonia a cseppről, mely sárrá lett, holott virágon gyémántként tündöklött volna, — az élet boldogtalanságáról, titkos sejdítésekről, földre hullott falevélről. Az érzelmi mámorban újra benfullad a jellem, a tények értelme. A két

ember érzelmi virágbokrétaival ajándékozza meg egymást emlékül, — ez az egész.

Néha megtörténik az is, hogy a pathos nem halad együtt, hanem rikitó ellentétbe jő a pathetikus személy tetteivel. Armand gentlemannek lehetetlen dolgot követ el. Hát mögött, jótevője, barátja érdekeit pénzért elárulja, és segíti Júliát szökésében. S midőn ezt Gusztáv megtudja, mégis Armand kerekedik fölül, mert pathosában tette értelmét egészen elcsavarja. Mennyi az ilyen érzelmi ügyvédkedésben önámítás, mennyi akaratos csalás — ki tudná megmondani? Legkevésbé az érzelem embere.

A pathetikus stylus mintegy úszó hólyaggal fogja körül a lelket, s bármily mélyen sülyedjen is, különben az egyén, a pathos pillanataiban mindig fölszínre kerül. Minél jobban megfeneklik a jellem vedre, annál magasabbra pattan az érzelmé. Júlia szerelmét ígérheti Gusztávnak, míg háta mögött egy parvenu-t «igazán» szerethet, azután courtesane válhatik belőle, majd ájtatos bűnbánó, — ő mindig Júlia, a romantikus, a nemes érzelmű, el nem durvult, el nem salakosodott, imádásra méltó Júlia marad. Csak úgy ömlik az alakokba a nemeség, ha a pathos kezében van a fújtató. Ilyenféle alakok hús helyett érzelmi csomókból rakódnak össze. Az ily érzelmi csomók kölesönös vonzásából s taszításából áll a *Karthausi* élete. — Itt az ideje, hogy közelebbről szemügyre vegyük.

A kivitel teréről át kell csapnunk az író alapgondolatára.

Azonnal észreveszszük, hogy bizonyos ellentét létezik az alapgondolat s a kivitel között.

Az író nem nyálkás alakokat akart teremteni, hanem mély érzelműeket; nem ingatag, jellemtelen embereket, hanem csak szerencsétleneket, nem a hős elmállásából akarta a katharsist származtatni, hanem annak erkölcsi gyógyulásából.

De akkor nem kellett volna oly világból venni alakjait, hol az akaratot, a jellemet csak névleg ismerik s a czélt tűző cselekvés idejét érzélgik. Az érzelges útja se a tapasztalásnak, se az erkölcsi tisztulásnak nem az útja. Előbb láttuk a *Karthausi* stylusbeli hibáit; most a könyv tervének pszichológiai hiánya is szemünkbe ötlük.

Az író érzélgő hevében feledte, hogy őt magát is nem sentimentalis hajlamai, hanem eredeti nemessége, philosophiai gondolkodása s fárasztó munka emelték azon álláspontra, melyet könyvében kijelöl.

Ez álláspont: az önösség megvetése. Ez álláspont evangéliuma: a szeretet. Ne magadnak, kicsinyes terveidnek élj, hanem családotnak, hazádnak, az emberiségnek! Mert annál tökéletesebb vagy, minél nagyobb a kör, melyet szerelmed átölel. Csak az önös boldogtalan!

S e könyvről mondták, hogy pessimistikus! Akár azt mondhatnák, hogy a legszélsőbb optimizmus rejlik mögötte. Egy nemes optimista bánatos idegláza nyilatkozik a könyvben, meleg kedély fájdalmas összehúzódása a hideg világ érintésére, — de nem pessimizmus. A panasz, mely a szeretetnek ki nem elégített, de a kielégítést folyton kereső vágyából fakad, a reményét nem vesztett szenvedő sóhaja — még nem világgyűlölés.

Ép ezért nem is lesz nehéz felelnünk egy különben élesen bonczoló elme kérdésére. «Kik egy kezdő író ábrándjainál többet nem fedeznek föl a *Karthusiban*, mit mondanak ama nagyszerű világfájdalomhoz, mely többek közt Byron költeményein vörös fonálként vonúl végig?» Csak azt, hogy a két dolog összemérhetetlen, a különbségek egész világa fekszik közöttük.

A *Karthusi* csak az érzelő hangulat betege, *Manfred*-nél a pessimizmus a jellem tövén fakad. Az békülést keres, ez gúnyolja azt. Az humánus, ez démoni. Annak lelke viszhang után eseng, *Manfred* pedig e tragikus szavakat mondja: «My spirit walk'd not with the sauls of men». — Ez a mondás a *karthusi* lelkét metszené keresztül. Nem, pessimizmust nem is vethetünk szemére, csak azzal vádoljuk, hogy népszerűvé teszi — az érzélgést.

Ha azonban tisztán a könyv alapeszméjét tekintjük, azt fogjuk találni, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást nyert, mint a sentimentalizmus vagy világfájdalom akármily más művében. Werther egyáltalán nem sokat törődik a világgal; *Manfred* minden társadalmon kívül áll; Chateaubriand pedig a René ruhájában még Európából el is utazik s elmegy az indiánok közé francia Homérnak. Az egyén e művekben mindenütt szakít a társadalommal; fájdalmai árán vett függetlenségét nem áldozza föl, s örökös marad ellentétök. A kevesebb költői következetességgel fölnyúló *karthusi* azonban meghajlik, kibékül a sorssal, az emberiséggel. Ha nem érezné halálát, nyugodt boldogsággal Armand barátjához hasonlón, még a földet is művelné. Véghez

vitte a legnagyobb munkát: legyőzte önösségét. Egy ponton van az ideje betelt Fausttal. Azon elveket hirdeti, melyeket Faust. Mondanunk sem kell, hogy ez elvek csak félig meddig az alak fejleménye; inkább az író meggyőződése.

De e meggyőződés legalább őszinte vonást ad a könyvnek s ily tekintetben igaza van Pap Endrének: «nincs benne egy szó költemény». S nem csodálatos kezdet-e a *Karthusi* egy fiatal író részéről, ki államférfiúnak is készül? A legnagyobb idealismussal az önösség halálát hirdeti, midőn azon pályára lép, hol a tömeg az egoismusnak annyiszor arany oltárt emel. S még csodálatosabb, hogy ez idealismusa győzedelmeskedik a valóság ölmos botjai ellenében. Nagyon erősnek kelle lennie; minden esetre hamar kinőtt a *Karthusi* lágy sentimentalismusából. Még meg fogjuk ösmerni fegyvereit.

Most még csak egy dolgot említek föl. A *Karthusiban* az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva. Eötvös irodalmi pályája vége felé újra az egyén jelentőségére fordítja figyelmét. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a társadalomra tulajdonképp annak vizsgálatával foglalkozik, hogy mily befolyással vannak korunk vezéreszméi a társadalom fejlődésére, mely alapjában az egyén szabad kifejlődésén nyugszik. A költő első problémája így válik az állam-philosoph utolsó és legfontosabb kérdésévé.

II.

A képzelem gyöngéi és sajátosságai Eötvösnél. Eötvös a „szív” embere. — A szenvedélyek rajza. Lőrincz pap. Az interdictum kihirdetése a keresztesek táborában. — A szenvedélyes alakok. A „Nővérek” és a „Wahlverwandschaften”. — A népies alakok. Dózsa György.

Kissé tovább időztünk a *Karthusinál*, mint talán dolgozatom kiterjedése megengedné. De mentsen ki azon körülmény, hogy a *Karthusit* a nagy közönség Eötvös művei közül leginkább olvassa s nagyon egyoldalúan ítéli meg. Róla veszi hiányos mértékét a «popularis» Eötvös alakjához. Nem is tudja, mennyire igazságtalan iránta. A sentimentalis lágyság, mely a *Karthusit* egészen áthatja, csak kicsiny töredékét teszi Eötvös lényének; úgy aránylik az egész emberhez, mint költeményei összes irodalmi működéséhez. A sentimentalis elem hasonlít

nála ama finom mellékhangokhoz, melyek az alaphanggal együtt rezegnek, azt árnyalják, de se mélységét, se erejét meg nem határozzák. Gyöngeségből kellene magyaráznunk az erőt, ha Eötvös egyéniségének nyitját a sentimentalismusban keresnők.

Pedig sokan hiszik, hogy végeztek Eötvössel, ha őt a «szív emberének» nevezik. Nem tűzte-e ki ő maga jeligéül anyja szavait: «Ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellent mond»? Ezek elméssége egy fokon áll amaz útszéli politikusokéval, kik Eötvös mély belátása ellen azzal védekeztek, hogy poéta nem lehet «gyakorlati» ember. Új példája annak, hogy a felényi igazság a legneveltségesebb igazságtalanság. — Eötvös nem csak a szív, hanem a beható értelem embere is. S ez a helyes. A két ítélet között nincsen antagonizmus; egyik a másiknak próbája. Eötvös azok közé tartozott, kik azt tisztán át is értik, a mit érzelmök átölel, s mert nagy esze volt, volt nagy szíve is. Ezért oly meggyőző az érzelme s oly megnyugtató, oly őszinte a dialektikája. Minél mélyebb amaz, ez annál magabíróbb, könnyedébb, világosabb, meggyőzőbb. S ha Eötvös nem (is) hitt volna oly gondolatban, melynek szíve ellenmondott, szíve sem tárgult soha a «gondolat» rovására.

Újabban a kiváló egyéneket s műveiket amazok egyes, uralkodó tehetségéből (la faculté maitresse) szokták «lefejtetni». Shakespeare költészetét a költő határtalan képzelmeiből, Byronét az író titáni ösztöneiből. A tehetség az alap, a többi szükségszerű következmény. Byron írja költeményeit, mint a méh mézet rak. Eötvös alkalmoszerűen több ízben tiltakozik az ilyes magyarázatok ellen; támadást lát bennök az egyén szabadsága, szabad fejlődése ellen. — E tiltakozása könnyen megfeythető. Egyéniségéből hiányzott egyes tehetség túlszárnyaló ereje, fatumszerű uralma a többiek fölött. Nem ösmerte annak se kényszerítő hatalmát, se nyűgét. Belsőleg bizonyos tekintetben az egyezkedés, a «compromissum» embere volt, a legnemesebb szellemi «juste milieu»-höz tartozott. A metaphisikát és a rideg számítást ép oly kevéssé szerette, mint a phantastikus túlesapongást vagy zord magában évődést. Lelkében nem maradt csomó, melyet esze meg ne oldott, vagy szíve el ne simított volna; ha támadtak is sebei, végre behegedtek, mert mindegyikök számára volt érzelmeinek írja, eszének megnyugtató gondolata. S ha társai közül, Kemény

Zsigmondot például, a szükségesség komor képzele fogva tartotta, Eötvös a világot a szabadság illúziójával tekinté. Szóval Eötvös ama szeretetre méltó, nemes optimizmus képviselője, mely kiváltságos egyénekben lelki tehetségeik természetes, mesterkéletlen összehangzásából ered.

E harmonia Eötvösben az ember alapvonása; ez teszi előttünk becsessé a költőt is, bár az utóbbiban az ethikai és philosophiai elem túlnyomó volta a képzelem alakító erejét észrevehetően csorbitja. Eötvös, mint költő is, mindig általános eszmék, érzelmek révén ereszkedik viszonyba tárgyával; első sorban nem is ennek formája, hanem csak az a visszahatás érdekli, melyet a tárgy az elme világára gyakorol. Mintha képzele nem is volna autochton; az egészen a generalisáló hajlamok és érzelmek talaján fakad; nem egyéb, mint ezek kapesa, engedelmes képelője. Innen magyarázható azon sajátosságos tünemény is, hogy Eötvös, bár a nagy költők ihletével bír, mégis ezekkel hasonlítva a költői teremtető erő híjával van.

Képzele különösen két oldalról határolt: nem tudja rajzolni se a szenvedélyt, se a naiv-ot. Minden igazán költő pedig — itt vagy ott — a rajznak mestere. Azután a karakteristikus iránt egyáltalán nincs meg Eötvösben a kellő művészi kíváncsiság. Ha észreveszi is, néha épen a forduló-pontokon csekélyre fogja. Az egyént szereti kivetköztetni bőréből; azonnal általánosabb vonatkozásaira, magasabb pszichológiai szempontokra vezeti vissza; nem annyira látni, mint érteni, átérzeni akarja. Inkább arra gondol, mit jelent az egyén, mint arra, hogyan mutatkozik. Szóval, képzele a plastika híjával van. Eötvös háromszorta többet magyaráz, mint rajzol. Innen van, hogy színei gyakran összefolynak, alakjai pedig határozottan színfoltok benyomását teszik. Érttem itt különösen komoly alakjait, az ideálra törőket, az érzelmeseket, szenvedélyeseket.

Már említém, hogy a szenvedélyt költőileg jeleníteni tulajdonképen nem is tudja. Ösztönszerű tartózkodást kelt Eötvösben a szenvedély érzéki tüze, ereje, vaksága és vakmerősége. Egyaránt sérti érzelmét és értelmét. A költő nála ép úgy elfordul egyoldalú szenvedélyek művészi rajzától, mint az államférfi a forradalomtól. Mindkét dologban van valami démoni, megfoghatatlan, kimagyarázhatatlan. Eötvös pedig szeret „humanisálni”, lágyítani, békíteni, érteni, magyarázni. Különbö a szenvedély szaggatott volta, ideges plastikája nem felel meg

Eötvös nyelvezetének sem. A szenvedély egyenetlen lüktetésű; most néma, mint az éj, majd tombol, mint a vihar. De egyik esetben sem tűri a körmondat lánczait. Eötvös gondolatainak pedig a körmondat majdnem természetes formája. Azonkívül a szenvedély soha sincsen jellemző mozdulatok nélkül. Csak akkor él, ha az arcz izmaira, az egész testre átragad. A gerjedt arcz előtt pedig Eötvös szemet hűny. A szenvedély legtöbbször csak szónoki^{an} teszi alakjait — tovább nem terjed. Lőrincz, a czeglédi pap fényes retorikával fejtí föl Bakács, Orbán deák, Dózsa, illetőleg az olvasó előtt mindazon okokat, melyek őt a lázadásba sodorták; de szenvedélyére legfőlebb következtethetünk; az szemléletünkbe nem esik. Csak egy példát idézek a sok helyett. Lőrincz Bakács előtt áll, a szegény plébános a hatalmas primás előtt, ki, mint amaz, jobbágyok gyermeke. Mily ellentét! Mennyi alkalom a legkülönbözőbb szenvedélyek kifejezésére! Különösen, hogy most az igénytelen pap mögött a keresztesek táborra áll; e pillanatban majdnem ő a hatalmasabb. S az egész jelenet mégis csak colloquium hatását teszi; a primás az aggódva kérdező, Lőrincz a szónokias felelő. Oly gonddal használja a kérdő, fölkiáltó mondatokat, oly jelesen csoportosítja érveit, oly kitűnően adja elő a lázadás okait, hogy akár Livius szónokai tanulhatnának tőle.

«Honnan ily rögtön a gyűlölség az úri rend ellen?» — kérde Bakács bámúlva. Következik erre gondos kérdő formában az argumentum ad hominem. «S ezt tőlem azon férfi kérdi, ki nem úri palotában, hanem parasztház szalmafedele alatt született?» — mondá Lőrincz keserűen — «ki a népet saját szüleiben látta szenvedni? Eminenciád talán elfeledte gyermekségét? vagy ha néha e korára visszatekint, ha álmaiban ismét az erdődi jobbágyokban képzei magát, melyből a Drágfiak az egész családot, ha nekik úgy tetszik, elűzhették volna s a szolgaságon kívül nem vala biztos semmi: eminenciád fölébredve, nem borzad-e el? s mégis másoknak édes visszatekinteni gyermekéveikre! uraktól hallám, hogy boldogítóbb érzés nem létezik; s eminenciád kérdi, honnan e gyűlölség az úri rend ellen?»

Most következnek az általánosabb okok; egész enumeratio poëtica. Mintha egy középkori Tiberius Gracchus beszélne a feudalismus kinövései ellen. *Plutarchos*ban legalább az öregebbik Gracchus hasonlóképp szónokol. «Honnan e gyűlölség?

— folytatja Lőrincz. «A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé, ura elkergetheti lakából, s ő földönfutó lesz; a mező, melyet homloka izzadságával fölszántott s bevetett, nem neki termi gyümölcseit; gyermekei nem az ő örömeire nőnek fel; ha a kegyes ég leányainak szépséget ad, remegnie kell, nehogy buja földesura rimájának fogadja gyermekeit; ha fiai bátrak s erősek, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok s huszárok a büszke báró udvarának fényét növeljék s csatáiban vérezenek. Övé semmi a világon, számára nincs biztosság! Ha reményeit arra szorítaná, hogy faluja temetőjében majdan elődei között fog pihenni: ő még erre sem számíthat; urának ellenségei eljönnek s őt családjával és szomszédjaival elhajtják marhaként, hogy mérföldekre ősi lakától, más urak földjét művelje. Ha ilyenkor ellen nem áll, s ha előbbi urának birtokába visszakerül, nincs kegyetlenség, melyet a szökevény jobbágyon el ne követnének; ha ellenáll s küzdés között agyonüttetik: ura huszonöt forint készpénzt kap, melyet néha kegyességében a hátra hagyott családnak ajándékoz, hogy az elveszett apa s fiú helyett a gazdaság folytatására egy pár lovat vagy tinót vehessen magának. Tőle még a vallás vigasztalása is megtagadtatik, papjának, kinél azt kereshetné, a patronus gyermekeket, tudatlanokat, erkölcstelenekeket nevez ki, sok helyt a lelkipásztorság a gazdasági tisztséggel köttetik össze, hogy a jobbágy még Isten oltárához se tekinthessen föl a nélkül, hogy zsarnokával ne találkozhassek szeme. S eminenciád kérdi, honnan e gyűlölség?» S most egy jegyzet következik, mely latin idézettel bizonyítja Lőrincz állításai némelyikét. Csakugyan az agitator szavai legtöbbször történeti codexben állhatnának; magyar *Livius*ba illenének. Csak ~~nem~~ a szenvedély, ^{hogy szavai} nem az agitator szavai!

Eötvösnek épen a parasztlázadást tárgyzó regénye, a melyben pedig nagyon sok színt, sok genreszerűt alkalmaz, mutatja, hogy képzelme jellemrajzoló erő nélkül szűkölködik. Majdnem mindenütt látni lehet azt a finom vonalat, hol a történet adata megszűnik s a szabad alakítás kezdődik. A nagyobb rész rendesen a történeté, nem a képzelemé. Az utóbbi nem olvasztja be elemébe a történetet s alakjait, inkább csak magyarázza, rendezi. A mint az alakok szenvedélyes kifakadásai gyakran csak az író gyűjtötte adatok szónokias elmondásából állanak, úgy maga az egész alak rajza is — például Ulászlóé,

Bakácsé, Telegdyé — az ilyen egymáshoz illesztő modor eredménye. Legjobb esetben tompa színű fali szőnyegek hatását teszi, melyeken sok az öltés és a fölfejtett szál. — Az alakok legnagyobb baja az, hogy csak kevéssé cselekvő személyek; ritkán kapjuk őket tetten, ritkán látjuk mozgásban. Inkább csak nyugosznak, tanácskoznak, eszmélkednek és — leíratnak.

Ha Eötvös képzelme nem tudja az egyéniséget gyökerén kifejtetni, ép oly kevéssé tűnteti föl kellően azt az irracionális s mégis ellenállhatatlan hatalmat, mely a tömegeket hajtja s kormányozza. Csak egy példát hozok föl, mely azonban annyira jellemző, hogy minden kétséget kizár. Bakács küldöttei az interdictumot készülnek kihirdetni a keresztesek pesti táborában mindazok fölött, kik a fegyvert le nem teszik s haza nem térnek. Hogyan akadályozhatni meg az interdictum hatását a különben már lázongó tömegekre? — ez a kérdés merül föl Lőrincz pap előtt. S mint a tanuló a kétszer-kettőt, kiszámítja, hogy itt csoda kell, valami intő égi jel. Egy német krónika meséli el a csoda alapjául szolgáló tényt. Midőn a bíbornok követe a hadak eloszlását átok mellett megparancsolta, a keresztesek vezérei két oszlopot jelöltek ki a Rákos terén; az egyiknél azok csoportosúljanak, kik a fegyvert lerakni, — a másiknál kik maradni akarnak. Mindkét oszlop fölé keresztet erősítettek. Egyszerre csak a haza kívánczók oszlopáról földre bukik a kereszt. Újra fölvonják, de másodszor, harmadszor is porba hull. A nép most iszonyodva hagyja oda az oszlopot, Isten ujját látja az eseményben, s Dózsa köré csoportosul.

A krónika nem magyaráz; adja naivúl a tényt. Véletlenül, szélvészről sodorva vagy az ég közvetlen behatása által dőlt-e le a kereszt, — a krónika nem kutatja. Eötvös az egészet Lőrincz pap és Villibald szerzetes közt előre megszűrt «szükséges» csalásból származtatja. Oda minden költői hatás! Szabad-e költőnek a legprózaibb magyarázathoz fordulnia? Képzelmenek ily olcsó pragmatismuson megpihennie? A népmozgalom ereje növesztésére ilyféle színházi gépezetet alkalmaznia? Eötvös itt a naiv krónikával, a tömegek s vezetőik pszichológiájával szemben szakasztott ugyanazon álláspontot foglalja el, mint a XVIII. század vagy a rationalis theologia a szent könyvekkel, a vallási mythosok keletkezésével szemben. Reimarus szerint Mózes a Sinai hegyén csakugyan vakító fényesség övezte; csakhogynak ennek oka abban rejlett, hogy

Mózes, ha a magnesium-világítást nem is ösmerte, a villamosági tüneteményeket jobban föl tudta használni, mint a korabeliek. Az ilyen magyarázat a nevetségesig józan s minden csak igaz, csak költői nem. Lőrincz pap, vagy Eötvös egészen úgy cselekszik, mintha Reimarusnál járt volna iskolába. — Különben senki sem fogja tagadni, hogy a keresztes had s annak néhány genre-alakja történeti színezésű s találó vonásokban gazdag. De ha az író képzelme épen a fordulónál ily csodákat tervelő rationalista lesz s ily kétes értékű «machinához» folyamodik, ez mégis azt mutatja, hogy más téren otthonosabb. *)

Ha Eötvös nem tudja a szenvedélyt, mint charaktert rajzolni, sem annak erőszakos egyoldalúságát, kérlelhetetlen, végletekre vivő logikáját: annál szívesebben ecseteli hajlékony, könnyen hevülő képzelme annak logikátlan oldalát, ide-oda hullámszerűségét, az érzelmek ingatagságát; nem a szenvedélyt, hanem a szenvedélyességet. — Ennek föl-föllobbanását azután nem a jellemrajzoló erejével, de a finom észlelő ügyességével olvasztja egy alakba össze. Innen származik szenvedélyes jellemei egysége. Nem magukból merítik, hanem az író által nyerik. Lassankint észre vesszük, hogy alanyiságuk nyitját az íróban kell keresnünk, ki amannak örökös megvilágítója, magyarázója, kifejtője. Innen van az is, hogy habár Eötvös szerelmesei, kérkedői, szenvedélyesei a nevetségesig állhatatlanok, ingadozók, benyomásról benyomásra szökők, **) benyomást benyomás után feledők s folyton sarkukon fordulnak, — a hold nem változik annyit, mint ők — mégis szinte feledjük, hogy nem is jellemeik, nem is élnek. Annyira igazak az általános reflexiók, pszichológiai megjegyzések, melyeket az író chorusként hátuk mögött az olvasónak elmond. A *Karthaustól a Nővérekig*, *Ártándy Páltól Káldory gróf*ig egész gyűjteményét lehetne összeállítanunk az ilyen születésüktől ingó lábón álló alakoknak, melyeket csak a gazdag reflexiók kapcsa fűz egybe.

*) A különbség szembeszökő, ha például azon rajzra emlékezünk, melyet báró Kemény Zsigmond ad a szombatosok növekedő fanatizmusáról.

**) Eötvös mondja a *Gondolatokban*: «Lehet-e életünkben két nőt valóban szeretni, nem tudom; két hazát bizonyosan nem.» Eötvös szerelmesei rendszeren két nő között ingadoznak. Ép oly kevésbé tudják e kérdést megoldani, mint szerzőjük.

tisztán pszichológiai, részben a lélek «természetrájzába» vágó: a *Nővérek* irányzata társadalmi színezésű s erősen demokratikus. Eötvös, Gyulai szerint, e regényében azt akarta kimutatni, hogy az igaz boldogságot nem társadalmunk finomabb, aristokratikus köreiből, hanem az egyszerű, romlatlan, naivabb, de tisztább érzelmű nép között kell keresnünk. Ezért lesz szerencsétlen Margit, s Julis boldog; ezért nem fődözi fel kilétét Ormosy grófné elveszettnek hitt leánya előtt, midőn azt egy derék telkes gazda nejében újra fölleli. — Hasonlítást Goethe regényével a *Nővérekben* csak az aristokratikus világ lélektani zavarai engednek. Mindkét regény foglalkozik ama csodálatosan keletkező rokonszenv-tüneményeivel, melyet néha a véletlen kelt föl és többé semmi meg nem szüntethet, — másrészt rajzolja azon elidegenülést, mely hasonlóképp gyermekes okból keletkezik s mégis csaknem legyőzhetetlenné válik; mintha fekete pont képződnék a kedély láthatárán, mely lassankint mindent elborító sötét felhővé sűrűsödik. Egyetlen egy gyöngédtelen szó, türelmetlen mozdulat, melylyel Ormosy gróf nejének anyai érzelmeit sérti, például elég arra, hogy a két ember egymáshoz való bizalmát, kölcsönös boldogságukat megsemmisítse. Ama parányi indulatosság benyomása ezentúl érintkezésök minden alkalmával, mint be nem hegedő seb fájdalma, mindig megújul s lehetetlenné tesz minden bizalmas, bocsánat-adó közeledést. Mint az elidegenülés, parányi tények eredménye lehet a nagy rokonszenv is. Valójában e lelki mozgalmak alapja az egyes természetek ellentétessége, mely a kicsiny tényeken rögtön, váratlanul, villám gyorsaságával napfényre jön.

Mi ilyenkor a költő föladata, melyet Goethe oly mesterien megoldott? Hogyan teszi megfoghatóvá a lélek változásait, a rokon-, vagy ellenszenv hullámzásait, a kicsiny okok sorozatának nagy következéseit? Ha azt adja, mi belőlük — hogy úgy mondjam — érzékeink alá esik. Művészi nyugalommal kirajzolja ama kicsiny tényeket, hol a keletkező érzelem vagy nagy szenvedély mintegy lopva nyilatkozik, azokat művészi fokozással egymáshoz sorolja, míg végre az olvasóban e tények alapján a pszichológiai kényszerűség illuzióját kelti föl. Ez illuzió fölkeltésétől függ a rajz igazsága s a költői hatás. S mennyire értett Goethe ennek titkához! Eötvös képzelme azonban fut a fejlődés föltüntetése elől; nincs hozzá érzéki ereje, nyugalma.

S ez annál nagyobb hiba, minél belsőbb, intímebb, gyöngédebb a pszichologiai problema. Ezért sehol sem érezzük annyira a képzelműnket megkapó részletek hiányát, mint a *Nővérekben*. Ezért oly ingadozók, majdnem érthetetlenek alakjai. S ha mégis értjük őket, értelmöket nem költői valóságuktól nyerik, hanem azon elmélkedésektől, megjegyzésektől, reflexióktól, melyeket vagy saját nevében közöl az író az olvasóval, vagy pedig alakjai ajkára ad. Ha ezeket s velök a könyvnek bizonyára nagyon becses részét elnyesnök, a jellemző részleteket csoportosítanók, az átmeneteket élénkebben árnyalnók, a *Nővérek* megszűnnének lenni egy gazdag szellem gyöngé regénye, s lehetnének egy különben közepszerű író érdekes novellája. Egyébiránt azt hiszem, a *Nővérek* tárgya már magában is inkább novella-tárgy.

Alkalomszerűen itt néhány szóval megemlékezhetünk Eötvös reflexióiról is. Különösen pszichologiai megjegyzései szépek, igazak, s tanúskodnak ama mélyre ható sympathiáról, melylyel Eötvös a lélek minden gyöngéd érzelme, nemes gerjedelme iránt viselkedett. De ha szabad mondani, nem töröl metszettek. Regényíróink közül Kemény Zsigmond is gazdag megjegyzésekben. De míg Eötvöseit majdnem mindig előre gyaníthatjuk, Keményei meglepők, váratlanok. Eötvös nagyobbára generalisál; Keményei pedig folyton az alkalomszerűség zamatával bírnak. Az olvasó érezi, hogy az íróból most nem az «általános ember» beszél; megjegyzésein rajta van mindig a különös lelki állapot bélyege, érezni rajtuk a meglepetést, melyet magának az írónak okoztak, a mint különös helyzetek, vagy jellemek szemléleténél agyába ugrottak. De ezt érezni könnyebb, mint körülírni.

Eötvös képzelmenek csekély plastikája, az író visszatartthatatlan eszmebősége, érzelmekben szíves-örömet elmerülő volta nehézzé, majdnem lehetlenné tette előtte — mint már említők — a naiv alakok rajzolását. Pedig Eötvös szívesen tér a nép közé; beszélykéiben, regényeiben nem egyszer előszeretettel rajzolt népies alakokra bukkanunk. Azonban szinte akarattal, vagy jobban mondva, szíve sugalmából velök szemben nem a művész, hanem az emberbarát, a nemes értelemben vett irány álláspontjára helyezkedik. Violában és Zsuzsiban például első sorban az ember szenvedését akarja rajzolni, s keveset törődik vele, ha a paraszt néma fájdalmát, szótlán

dühét, vagy erőteljes kitörését a művelt osztályok ezer gondolatával értelmezi. A jobbágyban is az ember sorsa iránt akarja érdekelni a boldogabb közönséget. S tudta, hogy ezt leghamarább azzal éri el, ha ennek sentimentalis hajlamaira hivatkozik.

E pontnál különben nem szükséges tovább időznünk. Mi, kik Petőfi klasszikus juhászát ösmerjük, s Arany népiességében gyönyörködünk, igazságosak sem lehetnénk Eötvös ez alakjai iránt. Egy megjegyzést azonban még sem hallgathatok el. Maris, a gazdag molnár leánya, szerelemből vízbe ugrott. Epen most temették el s Eötvös szerint «a falu minden lakói meghatva kísérték ki a hölgyet végső nyughelyére». A «hölgy» szó itt egész naivul elárulja a hamis sublimatiót, melyen a paraszt lelke Eötvös képzeletében átesik.

Egyszer azonban mégis sikerült Eötvösnek eltalálnia a «nép fiát» a parasztlázadás vezére képében. Dózsa György különben csak félig paraszt, félig inkább vitézi alak. Oda sorakozik regényirodalmunk legsikerültebb alakításai közé. Annyi erőt, következetességet, annyi színt Eötvös egy hősében sem találunk. Oly kitűnő művészi oeconomiával készült, rajza oly egyszerű s mégis találó, hogy a regényben csakugyan történeti alak magaslatára emelkedik. Csodálatosan megtartja mindvégig származása bélyegét; kevés szavú, szenvedélyes, féktelen szívű, erőszakos s van benne mégis bizonyos népies méltóság, mely soha hamis idealismusba át nem csap. Néha lehetne rá a *Toldi* hasonlatait alkalmazni a «rettenetes gyerekről, a komor bikáról». Mintha Eötvös meg akarta volna mutatni, hogy tisztán művészi alakításra is képes, s hogy kitűnő stílszerű festő is lehetne, ha nem akarna regényeiben is inkább eszmék zászlóvivője lenni. — De hát szelleme törvényeinek ellen nem állhat senki sem. És szerencsés körülmény, hogy a lázadók szellemi mozgatója Lőrincz pap; így Dózsa György a vezetésben csak az érzéki erőt személyesíti; az írónak tehát szükségképen húsból és vérből kellett megalkotnia.

III.

A falu jegyzője. A regényíró feladata Eötvös szerint. Irányregény. A „Falu jegyzője“ jelentősége. — A megyerendszer s Eötvös. A „Reform“. — Eötvös humora, satyrája. Kifogások. A helyes szempont. — Beféjezés. A „XIX. század uralkodó eszméi“.

De helytelen dolog volna Eötvöst pusztán az alakító képzelem szempontjából megítélni. A ki benne a forma erejét keresi csak, az szeme elől téveszti Eötvösben a legnagyobbat, az egész embert s egyoldalú mértéket alkalmaz arra, ki épen a költői hajlamok, az elmélkedő természet s gondolati szigorúság harmoniája által válik ki irodalmunk nagy alakjai közül.

Jellemezzék saját szavai, hogyan fogta fel ő a szépíró föladatát. «Van az írónak egy magasabb föladata, — írja a *Falu jegyzőjében* — mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karczolóssal töltsön be, s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasúl, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit a helyett, hogy velök embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe ássa, csak hogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas Helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajúdások között új életnek indul, virágokról és lágy esti szellőről énekel, azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük — tiszteletünket s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedését megérthesse. De, ha a költőről, ki nemes emberi czél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is föláldozza — tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földét, mert érezé, hogy e munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk s meg-

feledkezünk gyöngeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a kritikus kifogásokat tehetne, azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk: mit mondjunk a mázolókról stb.»

E szavak ellenében sok megjegyzést lehetne tenni s az antithesisben is van némi igazságtalanság. A szép mű s a «szép» emberi tett nem zárja ki egymást. Nagy költők mindig tükröt tartanak koruk elé s e tükör azért oly fényes, oly tiszta, mert az illetők æsthetikai ereje nagy. *Wilhelm Meister* még soká megmarad a »Schöne Menschlichkeit» evangeliumának, s leghatásosabb részében az első betűtől az utolsóig a legtisztább formaérzék kifolyása: olvasni páratlan gyönyörűség. És a legnagyobb költő Shakespeare — minden kommentár daczára — nem akart lenni se erkölcsök hirdetője, se eszmék agitatora, — hanem első sorban költő-király a képzelem birodalmában.

De azért a fönnebbi sorok, mennyiben Eötvöst jellemzik, teljesen igazak. Ő mindig többet nyújtott, mint pusztá regényt; mindig eszméknek csinált propagandát s a nemzet közvéleményére törekedett hatni, akár röpiraton dolgozott, akár regényt írt.

Eötvös elbeszélő művei e szerint amolyan irányregények? A mint vesszük. Irányregények, mennyiben themájok ugyanaz, melynek megoldásán az egész nemzet is dolgozott; irányregények, mennyiben egy vajúdo kor eszméit világítják meg; irányregények, mennyiben a múltban a jövőt, a jelenben pedig a rút visszamaradást rajzolják. Tehát nem philosophiai nézeteknek, vagy az iskola gondolatainak a költészetbe való csempészéséről van itt szó. Eötvös regényei mögött egész nemzete törekvése áll, forrongó élet, történeti válság. Ilyen irányregények Eötvös regényei!

Különösen Eötvös genialis könyvéről a *Falu jegyzőjéről* áll megjegyzés. A *Magyarország 1514-ben* szabályosabb regény; de meg lehet írni többször. A *Falu jegyzője* azonban «páratlan» marad. Ez a regény Eötvös egyik legnagyobb írói dicsősége. Késő idők belőle s a *Reformból* fogják alkotmányunk régi «bástyáit» ösmerni tanulni. A *Reformból* megértik a «municipális rendszer» mechanismusát, hibáit; a *Falu jegyzője* meg az a magikai tükör lesz, melyben annak képét láthatják.

E regény különben is kivételes állást foglal el irodalmunkban. «Nincs egyetlen szépirodalmi mű, mely oly közel

hozta az irodalmat az élethez, mint a *Falu jegyzője* — mondja Csengery. — Csakugyan! Az eszmék embere szinte sóprível megy neki a magyar társadalom kinövéseinek; annyira harcz kedvében van, hogy még széles ecsetével is a hány vonást fest, annyi ütleget osztogat. Olyan, mint valami satirikus szent György lovag, ki a megyei szörny ellen az ihlet hevével, az ironia metsző fegyverével küzd. A dolgot csak érdekesebbé teszi, hogy lovagunk máskor tulajdonképen a satirát inkább kerüli, mint keresi. Szereti fűszernek, de nem ételnek.

De annyi körülmény jött egybe, hogy végre Eötvösre nézve is a legnehezebb dolog lett volna — satirát nem írni. Képzeli csak el, hogy Eötvös az elméletben már rég készen volt tárgyával, évek óta fejtegette a municipális rendszer tartóhatatlanságát a modern társadalommal szemben; világosan látta, hogy benne fekszik minden reform akadály a meg volt győződve, hogy a nemzet politikai középkorából az új korba át nem léphet, a míg az alkotmányos «garantiákat» csak a «vis inertia»-ben keresi s új út építése helyett örökké csak az «alkotmány sánczai» közé zárkózik. — Támadására el kellett volna néznie elleneinek, ha egyszersmind positiv javaslatokkal is elő nem lép. E körülményt ügyes taktikával használták föl a megyerendszer hívei. «Te a municipalismus hibáit ostromlod; legyen! Mily emberi intézménynek nincsenek hibái? Támadásaidnak tehát megvan a jogosultsága. De te tovább indulsz. A parlamentarismust ajánlod szívünkkel táplált, annyi vihart megállt rendszerünk helyett. Ez szörnyű ugrás, a doctrinaire agyafúrtsága, a poéta képzelgése! Támadásaidból csak egy világos: hibáinkat orvosolnunk kell. Te azonban — a német közmondás szerint — «fürdőjével a gyereket is kiöntöd». — Váltig erősíté Eötvös és hiába bizonyítá be matematikai pontossággal, hogy e hibák nem a véletlen termékei, hanem a megyerendszer lényegében gyökereznek, — az ilyen «körmönfont» beszédnek alig akadt hívője. S csatarendbe állottak ellene először a «tudósok», kiknek oraculum a Rotteck és Welcker *Lexicon*a volt, s kik az ott méltatott s földicsért administratív autonomiát megyéink politikai autonomiájával zavarták össze s annak előnyeit ennek javára írták. Azután fölvonultak a nemzeti «genius» apostolai, kik közül a legtöbb azt hitte, hogy a magyart Isten is megyés táblabírónak teremtette. Majd a «historikusok» következtek hatalmas érvökkel:

hogy a jövőben is az véd meg legjobban, mi a múltban legjobban megvédett. Legvégül mint «nép és katonaság» feltűnt a háttérben az elvadult nemesi proletariatus, mely a «tett» mezején ólmos botokat forgatott súlyos argumentum gyanánt. A megyeházák termei hangzottak a zajtól. Keleti vérünk soha nemesebb hevületre nem pezsdült s a nemzet geniusa gőzerővel működött. Ötvenkét melegágyon vadon növeszté megyegyűlésről megyegyűlésre az államférfiakat s szónokokat.

S most képzeljük Dávidunkat a megyei Goliáthok közt!

Ha soká küzdünk mély meggyőződéssel, tiszta értelemmel homályos ösztönök, homályos agy ellen, a logika fegyverével sallangok, önzetlen odaadással üres lelkesedés és az önérdek sugalmi ellen; kedélyünkben oly biztosan kifejlődik az ironia hangulata, mint jó földben a mag. Az illető egyénisége, tehetsége választja meg, hogy e hangulat nyugodt ironia marad-e, vagy pedig szűrő satyrába, megváltó humorba csap-e át?

S e tekintetben Eötvösnél fokozatot találunk.

Míg az elméleti vitatkozás terén állott, inkább meggyőzni akart, mint sújtani. — Végre czikkeit *Reformjában* összefoglalta. Itt már döntő harcot vívott. Az elmélet terén elmondta utolsó szavát. Szinte sajnálom, hogy most körömmön kívül esik e munka tárgyalása, mely Eötvösben nemcsak a politikust, de az embert is fényesen jellemzi. Talán nem létezik röpirat, melyet több hévvel és kevesebb heveséssel, mélyebb meggyőződéssel s csekélyebb szenvedélyességgel írtak volna meg. Szeretném azon kívül feltüntetni azt a mesteri logikai hálózatot, melylyel ellenfeleit körülfogja, hogy minden menekülés lehetetlenné válik! S mennyi elevenség különösen a könyv első részében! A mennyit csak fölhozhattak, mind sorra veszi benne Eötvös az okokat, nehogy a legcsekélyebbje is czáfolatlanul maradjon. Ha a nemesi alkotmány védői szerették a megyét sáncznak nevezni, rettenetesebb ostromlójuk nem akadáhatott volna. — Körültekintő s óvatos volt, mint valami nagy hadvezér s gyors, mint Napoleon katonái! Egyik rejtekből a másikba kergette s nem nyugodott, míg az utolsó rejtekből is ki nem verte az ellenséget. Különösen a könyv első része, melyben Eötvös a nemzet akkori politikai helyzetét is rajzolja, több tekintetben igazán történeti documentum, melyet tanulmányozni kell mindenkinek, ki eleven képzetet akar nyerni

nemcsak a megyei intézményről, de a hangulatról, a szellemről is, melylyel ez intézményt védelmezték. A sorok közt olvasni tudó bizonyos tekintetben a magyar művelődési történet egy fontos fejezetét fogja benne megtalálni. A *Reform* csakugyan a legjelesebb röpiratok egyike, melyet politikai discussio valaha létrehozott. — Lépésről lépésre jobban kirajzolódik előttünk a nemzet, mely ott áll Európa népei közt, mint az «inertianak Herculese»; látjuk, mint vetik neki vállait az alkotmány védői — támaszul s mint dönti porba Eötvös könnyed érintéssel az agyagglábú óriást.

Természetesen az elmélet mezején! Az életben Eötvös is csak lassú halálát akarta. Előbb a felelősség elvét kívánta meghonosítani törvényhozásunkban. Ennek módjáról szól könyve második része. Ezt azonban a történet újra s másként írta meg. Valósította Eötvös eszméit, de nem azon úton, melyen ő akarta. — A könyv első és második része közt a forradalom árnya áll!

De a *Reform* itt bennünket csak mint a *Falu jegyzőjének* szükséges előzménye érdekeli. A könyvben az okok pánczélos lovagja mögött már ott rejlik a *Falu jegyzője* írója. Az elmélet embere benne egyszersmind a költő számára is elkészíti mindazon furcsa dolgok inventáriumát, melyeknek az majdan hasznát veheti. — A regény satirája is ki-kibukkan a könyvből; szinte érezzük, hogyan fékezi az író, mert most még ellenfeleivel szemben «ildomos» *) akar lenni; említém, nem haragítani, hanem hódítani, meggyőzni szándéka.

De azért a könyv rejtett ironiája nem kevésbé erős. Az a komolyság, melylyel a nevetséges érveket is czáfolja, a concret viszonyokból vett találó hasonlatok, a pár soros, de csípős genre-képek mutatják, hogy veszélyes emberrel van dolgunk, ki más fegyvert is tud forgatni, mint a minőkkel most harszol.

Már itt beszél Eötvös a megyegyűlésekről, mint «nagy taktikai műtétekről», mintha mondaná, majd képét adom; a megye Demostheneséről, mintha szólna, majd lerajzolom. Az se rossz, midőn táblabíráink egyikéhez elvezet, hogy kérdést tegyen nála a municipális szerkezet előnyei felől. — Bizonyosak lehetünk arról, hogy emberünket szobájában találjuk a corpus juris mellett, vagy a debreczeni kalendáriumot

*) Eötvös kedves szava.

forgatva, vagy talán a kandallónál pipázva, vagy épen, ha sétakedve van, lelegelt mezőjén, a midőn a mezei rendőrségi törvények áldása fölött ábrándozik. Az pedig szinte mulattató, a mit Eötvös Ciceroink jellemzésére fölhoz. Majdnem kifogy a hasonlatokból, annyira nehéz a megyei szónoklatot, az emberi elmének hasonlatokban leggazdagabb termékét kellő világításba helyeznie. Most görög dithyrambosnak, majd mexicói képirásnak nevezi. E tekintetben mi maiak mégis javúltunk. Vagy nem? Nem Demosthenesek-e vezérczikkezőink? S nem kívánjuk-e néha, inkább mexicói képirás volna czikkök, legalább nem értenők? Úgy vagyunk e dologgal is, mint az ólmos botokkal; ezek is eltűntek, hanem azért — hogy Eötvös egy észrevételét idézzem — a politikában a lelki vakok ma is bottal járnak körül.

A *Reformban* szunnyadó ironia a *Falu jegyzőjében* maró satira lett. Miután a vita az elmélet terén befejeztetett, Eötvösben az érzelem és phantasia erői is megkívánták teljes részöket. Eddig az utócsapatot képezték, most ők rohantak első sorban harcz tüzébe. E hosszas fékezés, e gyors előrenyomulás csak erejüket fokozta; az érzelmet hevesebbé, a phantasiát merészebbé tette. — Mert a rendes körülmények közt Eötvös nem satirikus; megvannak benne a satirához az elemek, de a lélek egy külön hőfoka, egészen kivételes körülmények kellene hozzá, hogy ez elemek benne a satira tehetségévé sűrűdjének. Eötvös a szó teljes értelmében az alkalom satirikusa. Satirája csak a pillanat eszköze, nem pedig szellemének természetes fegyvere. — Ép oly kevésbé eredetileg humorista Eötvös.

«Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas» — e franczia mondás a humor mozgását, legalább egyik irányában találóan jellemzi. A humor tulajdonképen nem egyéb, mint ezen folytonos «egy» lépés a nagyról a kicsinyre, a magasztosról a nevetségesre és viszont. Csakhogy ez ide-oda rezgés gyorsabb, mint a villám; azt hihetnők, a végletek közt nincsen távolság: csaknem ölelkezni látszanak.

Eötvös azonban eredetileg higgadt, érzelmességében komoly lélek. A fönséges szentély előttte, melyet a kicsiny számára meg nem nyit. Komolyságát még képzelmében sem tagadja meg. Az eszmével nem tréfál — még humorista módjára sem. Csak egy esetben hozza az eszmét a visszájával, a nagyot a kicsinnyel viszonyba, — ha távolságukat méri.

A humor pedig éppen azért játszik, hogy e távolságot pillanatra feledtesse.

De másrészt éppen ily kedélyhangulatból származhatik a satira. Minél nagyobb bennünk az érzelem nemessége, heve, annál bántóbb hatású minden olyas, mi azt sértheti. Így származhatik bennünk harag, fájdalom, megvetés a tárgy szerint, a melylyel szemben állunk. Ha a mély érzelemmel beható értelem is párosul, az érzelmeinktől eltaszított tárgy értelmünk ítélőszéke elé kerül. Ha ez csekélynek, hitványnak, magában ellenmondónak ítéli: beáll a satira lehetősége. Az eleven képzelem azután meg is teremti a satirát. Megnyugtatja érzelmeinket, mert a tárgyat újból rajzolja és pedig nem a mint közvetetlenül érzelmeinkre hatott, hanem a nevetség színével az értelem ujmutatása szerint. Egymásután kell feltüntetnem azt, mi a lélekben egy és ugyanazon cselekmény; de azt hiszem, Eötvös ironiája megértéséhez a helyes irányban indultunk. Nem eredeti talentumból magyaráztuk, mint azt egy Swiftnél lehetne; inkább azt mutattuk meg, hogy eredetileg harmonikus és folyton harmoniára törő kedély mily körülmények közt válhatik satirikussá.

Így Eötvös satirájának több sajátsága is világossá lesz előttünk. Mert mély erkölcsi alapból indul ki, soha se személyeskedő, csak az általános érdekeknek szolgál; túloz, de nem hamisít s bármennyire csapong, a keserű igazságtól el nem tér. A mit talán genialitásban vesz, ethikai ereje által visszanyeri. Néha érzelmességgel párosul, mit ilyenkor hibásan mondanak Eötvösben humornak. De azért néha könnyed és van mosolya is. Szinte látni, mennyire érzi az író a gúnyolt állapotok tarthatatlanságát.

Ez az érzet bizonyos tekintetben alakjai rajzán is tükröződik s a humornak némi csillámlását veti rájuk. Nagy részökben van valami Falstaff joviális gazemberségéből. Nyúzóra például lehetetlen haragudni. Rosszaságánál még nagyobb mulattató tehetetlensége. Tengelyinek végre még se árthat s Viola is kisíklík kezei közöl. De mily kitünő ivó, jóízű kártyás? Garacsi zöld oszlopú pitvarán, félig zsindelyes nemesi portáján úgy él, mint valami Calibanná varázsolt mesebeli herczeg!

A satira nagyító üvegén Eötvös a jellemek külsőségeit egyáltalán jól megkülönböztette s a durvább vonásokat nagy könnyűséggel rajzolta le. A rajz tisztaságára nagy előnnyel

volt, hogy ez esetben az író alakjaitól a végtelenség választotta el. Mindent az életből, kívülről kellett kölcsönöznie; saját lelkéből mit sem adhatott nekik. A művész mögött igaz, az irány embere állt; ennek azonban csak az volt eredménye, hogy az előbbi még szélesebbre fogta ecsetjét.

De Eötvös satirája nemcsak részletező, hanem kimerítő is akart lenni. Már említém, hogy a *Reformban* a megyerendszer, s akkori társadalmunk hibáinak inventariumát találhatjuk. A regény ez inventarium képes kiadása. Az a jegyzék, ez az album. Rajzolva vannak benne a szolgabírói «justitia», egyáltalán a hivatalnokok önkénykedése, jobbágyok nyomora, a kegyetlen «executio», a csodálatos megyei pártélet, korteskedés, tisztújítás, zsidóüldözés, főispáni fogadás, staturalis bíróság, azután a megyei reformerek és szónokok, pénzügyi capacitasok és hülye angoloskodók, majd a megyei nepotismus, hivatalnokok megvesztegethetősége, a börtönrendszer, a polgári s büntető törvénykezés minden csodái. Szóval nincs társadalmi hitványság, politikai bambaság, közigazgatási visszaélés, melyet Eötvös regényéből kifeledne. Olvasóm! ebben a teljességben gyilkos kegyetlenség rejlik. Van benne valami Swift modorából, ki ellenségét nemcsak szívében találta, hanem annak minden egyes tagját is megsebezte, mintha mindegyiknek külön élete volna.

S Swift modorát találjuk néha Eötvös stilusában is. Gyakran játszik tárgyával, mint macska az egérrel. Például nevetséges visszaélések, szembeszökő igazságtalanságok mellett látszólagos okokat hoz föl, melyeket néha sértő bonhommiával hosszasan fejteget. «A külföld gúnyosan szól alkotmányunkról! Nemességünk adómentességét említik! Mintha bizony minden polgárosodott népnél nem lenne szokásban, hogy az elaggott katonák közköltségen tartatnak, s mintha nem volna természetes, ha a magyar nemzet is nagy rokkantját, ki századok előtt érte küzdött, szintén ingyen tartja, s vajon a nemzet elvénuílt rokkantja nem nemességünk-e?» Ez a tétel a *Reformban* Verböczy népéről tudományosan be van bizonyítva. A regényben satirikus kérdés alakjában szerepel. A gúnynak ma éle törött, de a modor kegyetlen. — Egy másik példa. «Főképen választásunk módja az, miben rendszerünk páratlan. Nálunk nem számszerinti többség határoz. A nagy szám csalódik, reá bízni a nemzetet, mi több, egy megye sorsát, nem lehet.

A közbizalom nem oly valami, mit levonás vagy összeadás által kiszámíthatni. Nálunk nem a szám, hanem az választ, mi egyenesen a kebelből jő, nem szavazatok többsége, mely bármit mondjunk, csak anyagi, állati erő, hanem ép az, mi az embert az állatvilágban megkülönbözteti — a szó. Nálunk a kebel nemesak megindít, valóságosan uralkodik.» A regény minden lapján találni hasonló példákat. Azt hiszem, ezerszerre tűrhetőbb a nyílt támadás, mint a satirának e hadi csele.

Más tekintetben is nagy ereje van a *Falu jegyzője* stílusának. Hasonlatai nagybárra «alkalmiak», csupa «tényeket» tartalmaznak. Például: «Soha a világ legnagyobb szónokának beszéde ily hatást nem tön még, mint Porváron Nyúzó ez egyszerű szavai. Midőn egy év előtt a nagy rablás után, mely a porvári vásáron elkövettetek, kisült, hogy az csupa nemesek által vitetett végbe, sőt az orgazdák közt két tekintetes úr is találtatik: az egész megye csodálkozott. A táblabíró sereget bámulat lepte meg az utolsó törvényszéknél is, midőn egy földesúr harminczéves pörében halálos ítéletet akarván mondani, a főügyész panaszkodva jelenté, hogy az alperes tavál meghalt; de így Porváron nem csodálkoztak még akkor sem, midőn Karvaly a győri ütközet híret negyven mérföldnyiről másodnap meghoza.» E körmondat magában foglalja a taksony-megyei «*ronique scandaleuse*» egy részét. S Eötvös hasonlatai, mondatai tömvék ily kellemetlen vonatkozásokkal. Ha minden adatunk elveszett volna, a mellékes megjegyzésekből, a periodusok utó- vagy előmondataiból a megyerendszer összes hiányait ismerni tanúlnák. Már az is mutatja, hogy soha író nem volt jobban eltelve tárgyával, mint Eötvös, midőn a *Falu jegyzőjét* írta.

És most szívesen megengedem, hogy a regénynek hiányai vannak. Szerkezete kifogásolható, fejlesztése mesterkéltnemely helyén elavúlt; érzelmes részei is inkább unalmat, mint megilletődést keltenek. Az öreg Tengelyi Ézsaiás idyllje zamatját vesztette, különösen olyanok előtt, kik angol regények ilyféle genrékeit ismerik. Azt is elhiszem, hogy a címszerű regényhős dróton mozog, az író nemes érzelmeinek, demokratikus irányának fogasa. Csak azért él, mert az írónak rajta kell bizonyítania, hogy európai ember, a művelt demokratia híve, kinek meggyőződése van, a megye globusán helyet nem találhat. Ezért megy annyi kínon keresz-

túl. Mintegy hivatalból issza meg azt a keserű poharat, melytől az író nemzetét meg akarta kímélni. Azért készült, hogy szenvedjen.

De hát kifogás mellett is — Taksony megye klasszikus megye marad: oly harszok színtere, melyek a nemzet művelődési történetében is fordulóra esnek. La Mancha sokkal híresebb hely; a magyar embernek azonban nem szabad felednie Porvárt és Garacst, hol az emberiség jogai, a demokratia elvei nevében a satíra fegyverével sújtották le a haladás ellenségeit.

Épen azért a *Falu jegyzőjét* egyéni ízlésünknel magasb szempontból kell tekintenünk.

Legyen szabad e részben egy általános törvényre hivatkoznunk.

Midőn vallások hanyatlanak, intézmények avulnak, a régi rend, melyet az új viszonyok fejlődése erejüktől megfosztott, az ész félszegnek bizonyított, nem csak az életben szenved vereséget, hanem a költészetben is a gúny vagy humor tárgya lesz. A görög vallás hanyatlásakor föllépnek a sophisták; végül Aristophanes jelenik meg isteneket támadó humorával. E törvény kisebb-nagyobb mérvben ismétlődik minden történeti haldoklás alkalmával. S nem volt-e a Verböczyanus szemében a megye kis mennyország? Nem volt-e démon a szolgabíró, kit a jobbágy rettegett, s félisten, kit választói pénzért, jó szóért, mindenekelőtt pedig hazafiságból bálványoztak? S a municipalismus nem képezte-e alkotmányos hitvallását a corpus juris híveinek?

Vége ütött órája.

Eötvös és társai fosztották meg az avitikus rendszert elméleti támaszaitól, s újra Eötvös az, ki most a nemzet érzelmét kelti föl ellene, s a «megyés» társadalmat a nemzet képzelmében is tönkre teszi. Milyen föladatot oldott meg Eötvös! Ritka egyén az, kiben mély elméleti belátással a költő heve párosul; még ritkább, ki hazájának a válság pillanataiban gazdag tehetségei mindegyikével egyaránt kiváló szolgálatot tehet. Arra pedig keresni kell a példát, hogy azon egyén, ki intézmények megdöntésénél az okokkal küzdök első sorában áll, egyszersmind a történet ítéletének költői végrehajtója is lehessen.

Ez álláspontból legjobban megítélhetni Eötvös történeti

fontosságát s ritka helyzetét nemzetünk politikai és társadalmi átalakulásával szemben.

A fönnebbi sorokban azon iparkodtam, hogy a regények mögött néhány vonással legalább az író, az embert is jellemezzem. Hogy Eötvösben a politikust is föltűntethessük, végezetül vessünk futó pillantást utolsó nagy művére, melynek címe *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a társadalomra*.

Eötvöst sokan doctrinairnek nevezik. S miért? Mert soha a napi politika kérdéseiben egészen föl nem olvadt, mert a pillanat szükségait is általános szempontból tekintette; mert csak abban hitt, a mi mögött eszme áll s mert a politikában a tudományt ép úgy szövétnekül fogadta, mint az úgynevezett «praktikus» belátást. Pedig Eötvösben van egy lényeges vonás, mely őt a doctrinairtól élesen megkülönbözteti. A doctrinair a politikában tulajdonkép az agy embere, ki elfoglalt álláspontjához a logikai fanatizmus egy nemével ragaszkodik, melyből ki nem gyógyítja se tapasztalás, se szenvedett vereség. A tényekre mindig elvei logikáját erőszakolja; s ha baj esik, a tények a hibások, nem a logika. Így nézve, Eötvös a doctrinairnek egyenes ellentéte. Eötvös hitt az eszmék erejében, következetességében, győzhetetlenségében, de nem volt soha abstract logikus, még kevésbbé az, kit a német «Principienreiternek» nevez, egyáltalán doctrinair oly értelemben, melylyel gáncsot köthetnénk egybe. De másrészt pártvezér sem lehetett volna, épen azért, mert eszmék vezére volt. Szerette a nagy perspectivákat és a tények mérlegeléséhez is akkor értett legjobban, ha széles látkör nyílt mögöttük.

Ilyen széles történetphilosophiai háttere van Eötvös *Uralkodó eszméinek* is. Okoskodásai részben azon ellentét megfigyelésén alapulnak, mely az ó-kor állameszméje és a keresztvén polgárosodás alapelve: az egyéni szabadság között fönnáll. Politikai pártjaink, forradalmaink ez ellentétnek nincsenek tudatában; a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméit az ó-kor szempontjából tekintik; tulajdonképen az állam mindenhatóságát s az egyén szolgátságát akarják; e tekintetben a socialisták csak a legkövetkezetesebbek, kik az egyenlőség alatt az egyének

egyenlő megkötöttségét, a szabadság alatt az egyének egyenlő jogtalanságát értik az állam hatalmával szemben. A szabadság, egyenlőség gondolata azonban egészen másként él az emberiség ösztönszerű tudatában. S csakugyan, az államtudományoknak főadata, nem mint eddig, jobbára utópiákat kergetni, hanem a század eszméit, művelődésünk alapelvével az egyéni szabadsággal összehangzásba hozni. Lehetséges-e ez, mily módon s mi lesz akkor az állam, mi az egyén jogköre? erre felel meg a történeti észleletekben, eredeti szempontokban gazdag könyv.

Csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. Eötvös azt állítja, hogy Bacon módszerét követi könyvében; s a bevezetésben a dilettans melegevel fejtegeti annak legáltalánosabb törvényeit. Megtámadja azokat, kik az államtudományokban deductive járnak el, mintha a módszer volna Rousseau vagy a socialisták utópiáinak oka. S maga mit tesz? Első sorban küldi a történeti analógiákat, a történet példáit, de alapjában csak olyan deductiv, mint akár Hegel, ki államtanában hasonlóképen a szabadság eszméjéből indul ki, csak hogy végül az állam mindenhatóságához, az ó-kor statuseszméjéhez ér. Hogy különböző eredményre jutnak, annak nem ott rejlik oka, hogy az egyik inducál, a másik pedig deducál, hanem abban, hogy az egyiknél még minden kutatás előtt az abstract eszme, a másiknál pedig az egyéniség concret fogalma van nagyobb tekintélyben. Végül is az állam fogalma mindig azon cél szerint alakul, melyet neki tulajdonítunk s e tekintetben a módszerek különfélesége csak csekély eredménnyel lesz. Egy deductiv Richelieu s egy inductiv Bismarck e tekintetben nem fognának különbözni.

Eötvösnél különben a deductio egyes lépései is láthatók. Mert az egyéni szabadság az elv, az állam természetesen megszűnik önczél lenni. Tehát csak mint az egyéni szabadság biztosító szerepel. — Hogy e célnak megfelelően, korlátlan hatalommal kell bírnia az egyéni szabadság megvédésére. De viszont következik, hogy az egyéni szabadság érdekében meg kell szorítanunk a kört, melyen belül az állam a korlátlan hatalmat gyakorolja. Tehát az önkormányzat elvét kell alkalmaznunk mind abban, mi az államot, mint egészt, nem érdekli. A természetes körére szorított centralisatio és az egyének szabadságát, erejük kifejlését biztosító autonomia — ime Eöt-

vös államának két sarkköve. Az egyéni szabadság eszméje pedig annak éltető eleme.

Az ilyen államban — Eötvös szerint — megszűnnék az antagonismus, mely ma az állam és társadalom között fönnáll; tehát nem volna forradalom s az emberiség erői nem egymást emésztve, hanem egymást fejlesztve működnének. A politikai önkény csábja többé az egyéni szabadság eszméjén erőt nem venne s a keresztyén művelődés föladatát megoldotta volna.

Milyen inductio vezet e nézethez? Milyen tapasztalás mutatja, hogy az állam és a társadalom közötti antagonismus megszűnik, megszűnhetik? Legalább vannak éleselméjű írók, kik ez antagonismust öröknek mondják, a dolgok természetében gyökerezőnek. Kinek higgyek? Az erők harmoniája végre is ép oly utopia lehet, mint a socialisták, vagy Rousseau államtani eszméi, melyek tarthatatlanságát Eötvös gyakran metsző rövidséggel és bámulatos történeti ismerettel mutatta ki.

De azért Eötvös könyvének mégis reformatori hivatása van az államtudományok körében. Nem agitator, pártvezér, nem abstractiókat hajhászó professor írta, hanem egy ember, kit az élet eleven erői érdekelnek. Soha államtudományi író melegebben, behatóbban nem védte az egyén jogát, mint báró Eötvös József. — S e szempontnak erős hangsúlyozásában fekszik a könyvnek el nem évülő jelentősége.

Újra alkalmunk van arra a nagy összhangra rámutatni, mely Eötvös lényében nyilvánul. Az egyén s egyéni szabadság foglalkoztatja Eötvösben az államférfiút, a költőt, a philosophust. Utolsó művében az író újra visszatér a problémához, melyet már első regényében fölvetett.

Honnan e tartós érdek?

Onnan, mivel Eötvös az egyént az «istenség edényének» tekinté, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja. Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amaszt, mert az emberiségért lelkesedik. Az egyén ily szempontból megszűnik önző lény lenni, hanem lesz az, mi Eötvös volt, az «eszmék eszköze».

S most érteni fogjuk Eötvösben a «demokratát» is. Mert a haladás eszméiért lelkesedik, tiszteli az egyént, mint az eszmék munkását, nemes érzelmek tolmácsát; s mivel a demo-

kratiában hiszi az egyéni szabadság elvét leginkább megvalósíthatónak, ezért demokrata.

Soha a tömeg előtt érthetlenebb ~~szó~~okból demokratává nem lehetünk. Eötvös szívével is az volt, és pedig ép ez érthetetlen ~~szó~~okból.

PÉTERFY JENŐ.